

יעקב ישראל סטל

ירושלים

'אֲשֶׁר שָׁמַתִּי עֲרֶבָה בֵּיתוֹ' וְלָחֶם לְנַעֲרִים'

השימוש המשני בערבות הלולב וההושענות למנהג איטליה הקדום*

הכלל התלמודי "הואיל ואיתעביד בה חדא מצווה, ליתעביד בה מצווה אחרינא"¹, שימש מרכיב חשוב בהתפתחותם של מנהגים שונים בעדות ישראל לתפוצותיהן במשך הדורות.² ואם כן הדבר ב'סתם' מצוה, על אחת כמה וכמה במצוה חביבה כנטילת לולב,³ שהקפידו לנצל את שייריה לענייני מצוה אחרים.

(א) מנהג אשכנז בערבות הלולב וב'הושענות'

גדולי אשכנז נהגו להניח את הערבות שנאגדו עם הלולב לערב פסח ולשרוף בהן את החמץ, ומהם שנהגו כן גם בערבות של יום הושענא רבה - ה'הושענות'. כן כותב ר' אלעזר מוורמייזא (ה'רוקח') על מנהג זקנו, ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן (אחיו של ר' שמואל החסיד):

מנהג זקני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן, שהיה שורף חמיצו **בעצי לולבים ובענפי הושענות**, אבל בעץ הושענות, אנו מתקנים לקולמוסים. וכן מנהג חמי, ר' אלעזר בר

* בדרך-כלל רשמתי את ההפניה הביבליוגרפית המלאה בהיקרותה הראשונה בלבד.

1 ראה: שבת קיז ע"ב, ועוד.

2 ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ב, ירושלים תשנב, עמ' קצג-רכ; ד, ירושלים תשנז, עמ' נ-נו; הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ב, בני-ברק תשס, עמ' 353-355; הרב א' דבורקס, בשבילי ההלכה, ב, ירושלים תשנז, עמ' קלט-קנא. ומחברים אלו לא הקיפו אלא חלק קטן מהמנהגים שנוסדו על-פי כלל זה.

3 ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי (ראבי"ה; ד'תתק-תתקפ, 1140-1220) כותב בשם אביו, שאין חובה לאחוז את ארבעת המינים בהקפת התיבה בכל ימות החג, "ומה שנהגו שהחזן נוטלו כל שבעה, היינו **משום חביבות מצות לולב**" (ספר ראבי"ה, ב, סוכה, סי' תרצט, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני-ברק תשסה, עמ' רעא). כיוצא בכך כותב ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'רוקח'; ד'תתקכ-תתקצח, 1160-1238): "כדרך שעושין **חסידים הראשונים**, שהיו מתענין על **מצוה החביבה**, כגון **לולב** ושאר דברים" (ספר רוקח, סי' שנג, ירושלים תשכז, עמ' רלט-רמ). ושמוא 'חסידים ראשונים' אלו הם חכמי אשכנז הקדומה (שקודם גזירות תתנ"ו) שזיקתם של חסידי אשכנז אליהם היתה גדולה משאר בני דורם. ראה: א' גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל', שלם, ג (תשמא), עמ' 72 הערה 53, ובכל הנסמך שם. גם השווה הגהות מיימוניות, הלכות לולב, ח יא, הערה ת: "כתב רשב"ם (בבא בתרא קלז ע"א): מה שנהגו כל הקהל לברך על אתרוג אחד, דעתנו מסכמת, שהיא נתון לכל אחד עד שיברך ואחר כך יחזיר, אע"פ שלא פירש, כמי שפירש דמי [עכ"ל רשב"ם]... אמנם הירא את דבר ה' **ומחבב את מצותיו לעשותן מן המובהר**, ראוי להיות לו לולב ואתרוג בפני עצמו".

יעקב הכהן⁴.

‘עצי לולבים’ אינם **הלולים** עצמם אלא ה'עצים' שסביבות הלולים, היינו, **ענפי הערבה** שנאגדו עם הלולב, שאילולא כן לא היה הכותב מעקם לשונו לכתוב 'עצי לולבים' ולא 'לולבים' סתם. בנוסף לכך, משום נדירותו של הלולב באשכנז וצרפת - שאקלימן הקר אינו מתאים לגידולו - עד שלפעמים נאלצו להשתמש בלולב של השנה הקודמת⁵, לא מסתבר שזקנו של ה'רוקח' ישתמש בלולבו כחומר בעירה לשריפת חמצו ויסתכן להוותר בלא לולב בחג הסוכות הבא. אך הערבות היו מצויות באשכנז בשפע רב⁶, ומעולם לא היה מחסור בהן, ולא היה אפוא כל חשש לקיים בהן את ה'ליתעביד בה מצווה אחרינא' - העומד ביסוד מנהגו של סב ה'רוקח', אע"פ שאין הדבר נאמר מפורשות - ולשוף בהן את החמץ.

נמצא, כי המשפט "שהיה שורף חמיצו **בעצי לולבים** ו**בענפי הושענות**" מדבר על **ערבות** בלבד⁷: **‘עצי לולבים’** הם הערבות שהיו באגודת הלולב כחלק ממצות ארבעת המינים, ו**‘ענפי הושענות’** הם, כמסתבר, הערבות שנטלו ל'מצות ערבה' ביום הושענא רבה, שה'רוקח' ובני דורו רגילים לכנותם 'הושענא' או 'הושענות'⁸.

4 רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו, עמ' 79. לא ברור כיצד בדיוק היה ה'רוקח' נכדו של ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן (ראה שם, מבוא, עמ' 48 הערה 189), ובכלל לא נודע מאומה על ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן. ראה: מ"י בן גדליה, חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריה: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית, ע"ד, רמת גן תשסז, עמ' 201.

במקבילות העניין קיימים שינויים בשמות האישים ('אליעזר' או 'אלעזר' כלפינו, וראה: דרשה לפסח, מבוא, עמ' 57-59) ובעניין אם מנהג התקנת קולמוסים מ'עץ הושענות' היה מקובל גם בימי ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן, אך הבדלים אלו אינם נוגעים לענייננו. ראה: ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, מעשה רוקח, הלכות בדיקת חמץ וביעורו, סי' יט, מהדורת ח' הירשפרונג, סאניק תרעב, עמ' ח; הנ"ל, מעשה רוקח: על פי כ"י 'ספר סיני', ברלין, המוזאון היהודי VII.5.262 דפים 123-185, א, הלכות פסח, סוף סימן תפח, מהדורת א' קוזמה, ירושלים תשע, עמ' 22; פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), הלכות פסח, הגהה ג, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשלג, עמ' 84 [נוהשוה: ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות אפייית המצות, סי' כב, מהדורת הרב ש"י שפיצר, ירושלים תשמט, עמ' עד והערה 2]; מ' היגער, 'ספר אמרכל על הלכות פסח', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניוירוק תשי, עמ' קסא, סי' יט; ליקוטים מהלכות מועדים מספר אמרכל (בתוך: נ"נ קורוניל, חמשה קונטרסים: נמצאו בין קובצי כתבי יד על קלף יקרים וישנים [...], וינא תרכד), הלכות לולב וסוכה, דף כד סע"א.

5 ראה: ז' עמר, ארבעת המינים: עיונים הלכתיים במבט היסטורי, בוטני וארץ ישראלי, נווה-צוף תשע, עמ' 80 ואילך.

6 עמר, ארבעת המינים, עמ' 86-87.

7 תן לבר, שאחת המקבילות לדברי ה'רוקח' מוציאה את שני 'מיני' הערבות בלשון זהה: "רבינו אליעזר בן רבינו קלונימוס הזקן היה שורף חמצו **בעצי** לולבין ו**בענפי** הושענות" (מעשה רוקח; עי' לעיל, הערה 4). אמנם לשון שאר המקבילות זהה, בפרט הזה, ללשון המובא בגוף המאמר.

8 בתלמוד הבבלי משמש המונח 'הושענא' ככינוי לכל ארבעת המינים, ובעקבותיו נהגו חכמי אשכנז וצרפת לכנות את כל ארבעת המינים בשם 'הושענא' או 'הושענות', אך פעמים רבות נתכנו הערבות בלבד - גם

ג השימוש המְשני בערכות הלולב וההושענות למנהג איטליה הקדום

כמנהגו של סב ה'רוקח' שהשתמש לשריפת החמץ בערכות בלבד, ומשני מקורות: ערכות הלולב וערכות 'מצות ערבה', כן גם נהג ר' יהודה ב"ר קלונימוס, אביו או רבו של ה'רוקח':
ור' יהודה בר' קלונימוס היה נוהג בערבה, וכן בערבה של לולב, לתקן מן העצים קולמוסים ולבער בהן חמץ בפסח. כדאמר גבי עירוב: 'הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה' וכו'.⁹

שני 'סוגי' ערכות נמנו כאן: 'בערבה' סתם, הן, כמסתבר, הערכות מ'מצות ערבה' של הושענא רבה, ו'בערבה של לולב', הן הערכות ששימשו למצות לולב, בדיוק כמנהגו של ר' אלעזר ב"ר

אלו שבתוך ארבעת המינים וגם אלו הניטלות בנפרד ביום הושענא רבה – בשם 'הושענא' או 'הושענות'. ראה, לדוגמא, ספר רוקח, סי' רכג, עמ' קכו: "ביום שביעי [=הושענא רבה] מוציאין שבעה ספרי תורות, ומקיפין כל ישראל, והושענא ביד כל אחד ואחד, ושליח צבור – ביד ימינו לולב והושענא, וביד שמאל האתרוג. ומקיפין שבעה..."; שם, סוף סימן רכ, עמ' קכב: "ואין לחתוך לולב וערבה או הושענא מן הקרקע...". וראה גם המובא להלן, הערה 30, מ'אור זרוע'. ומתקופה מאוחרת יותר, ראה ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות לולב, סי' יב, עמ' שצז: "מהר"ש התיר הושענות שהיו בהם ענפים, ופסל הערבה שקורין 'זועלוור', אף להושענות".

ובנוגע לכינוי 'הושענא' לכל ארבעת המינים, לתלמוד הבבלי, ראה: סוכה ל ע"ב, לג ע"א-ע"ב, לד ע"א, לו ע"א-ע"ב, מז ע"ב. וראה גם: מ' קיסטר, 'בעיות לקסיקוגרפיות: מוקדם ומאוחר', תרביץ, סא (תשנב), עמ' 51-59, ובמיוחד עמ' 55-58. ובשם מהרי"ל נמסר:

אמר מהר"י סג"ל, בעוסקנו לפנינו במסכת סוכה: נקיטו האי כללא בידכם: כל היכא דקאמר בגמרא 'לולב', רצונו לומר כפות תמרים, שקורין 'פולמא', לבד היכא דקאמר 'הושענות', רצונו לומר כל הארבע מינין דלולב. והספר [=התלמוד] קראם 'הושענות', משום שמנענעין אותם בשעה שאומר 'הושענות' (ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות לולב, סי' א, עמ' שצא; ובנוגע לכינוי התלמוד הבבלי בשם 'הספר', ראה: ספר קושיות, סי' ח, מהדורת, ירושלים תשסז, עמ' 1 הערה 32).

ובנוסף אחר (ראה שם, שינויי נוסחאות, הערה ד): "היכא דקאמר 'הושענות', רצונו לומר אגודת שלושה המינים, ערבה הדס ולולב יחד, נקראים – בלשון חכמים – 'הושענות'". והם: הדס, הדברים. אמנם דברי מהרי"ל בנוגע ל'לולב' תמוהים, שכן מדרך חז"ל לכנות את כל ארבעת המינים גם בשם 'לולב', כמו: "נטילת לולב" (משנת מגילה, ב ה), וכמו: "אין אוגדין את הלולב אלא במינו" (בבלי, סוכה לא ע"א; ופירש רש"י: "האי 'לולב' היינו הושענא, כולוהו שלשה המינים יחד").

9 הגהות מיימוניות, הלכות לולב, ז כו, הערה א [=הגהות אשרי, סוכה, פרק ד, סי' א; ספר המנהגים לרבינו אברהם קליונר (מנהגי מהרא"ק), סי' נח, הגה יג, מהדורת הרב ש"י שפיצר, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסו, עמ' נב; ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, עניין חג הסוכות, הגהות המנהגים, סי' ריו, מהדורת הרב ש"י שפיצר, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשס, עמ' קכו. ועי' שם, עניין ערב הפסח, הגהות המנהגים, סי' עא, עמ' לד].

בכל המקורות נמסר מנהג זה בשם 'ר' יהודה ב"ר קלונימוס' (ריב"ק), אך אין לדעת אם מדובר בריב"ק ממגנצא (אביו של ה'רוקח') או בזה משפירא (רבו של ה'רוקח'). ראה: דרשה לפסח, עמ' 79 הערה 68. וקביעתו של שפרבר (מנהגי ישראל, ב, עמ' קצד), ובעקבותיו מ' רפלד (מנהגי ישראל, ח, עמ' קצא), כי מדובר בריב"ק ממגנצא, אין לה כל הכרח. וכנראה נגרר שפרבר אחרי קביעתו השרירותית של י"ש אלפנביין בהערותיו למנהגים לר' יצחק מדורא (מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא, חורב, י, ניו יורק תשח), עמ' 174 הערה שיח.

קלונימוס הזקן לביאורי ש'עצי לולבים' הם הערבות ששימשו למצות לולב. ותן דעתך, שר' יהודה ב"ר קלונימוס זה נהג כדוגמת **קרוב משפחתו**, ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן¹⁰, להשתמש עבור 'ליתעביד בה מצווה אחרינא' בערבות בלבד.

הנה לנו שניים מגדולי אשכנז שנהגו להשתמש בערבות הלולב וה'ערבה' של הושענא רבה כדי 'לבער בהן חמץ בפסח' או כדי 'לתקן מן העצים קולמוסים'. המנהג אומץ גם בידי אחרים, שכן המליצו עליו לא מעט חיבורי הלכה ומנהג אשכנזיים¹¹. אך יש מבני אשכנז שהעדיפו להשתמש בערבות לצורך אפיית שלוש המצות החיוביות של ליל הסדר¹²: **"ואותה הערבה, וגם הערבה של לולב, יש להצניע ולעשות מהן קולמוסים, או לשרוף בהן, או לאפות בהן השלוש מצות של מצווה**. דהואיל ואיתעביד בהו מצווה חדא וכו"¹³. כיוצא בכך ב'ספר המנהגים' לר' יעקב מולין (מהרי"ל; קכ-קפז, 1427-1360), מאבות המנהג האשכנזי: "אמר מהרי"ל: יש בני אדם ששורפין החמץ עם **עצי לולב וההושענות**, הואיל ואיתעביד ביה מצוה אחת וכו'. **ויש אופן בו השלוש המצות**. וקורא אני עליהם: 'ועמך כולם צדיקים' (ישעיה ס כא)"¹⁴.

(ב) המנהג האיטלקי - 'אֶשֶׁר שְׁמָתִי עֶרְבָה בֵּיתוֹ'

השימוש בעצי ערבות הלולב ו'מצות ערבה' לשריפת החמץ או לאפיית המצות הוא מנהג אשכנז מובהק, ואינו ידוע - בתקופת הראשונים - ממרכזים אחרים, לא מצרפת או איטליה, ולא מפרובאנס או ספרד. לא ידוע מה עשו בני המרכזים האחרים בערבות לאחר קיום מצוותן,

10 שני האישים בעלי השם הזהה - ר' יהודה ב"ר קלונימוס, ממגנצא ומשפירא - היו קרובי משפחה לר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן. ה'רוקח', בנו של ריב"ק ממגנצא, כותב, כאמור, שר' אלעזר זה הוא 'זקני'; ואילו ריב"ק משפירא כותב: "כל זה העתקתי מכתבת גלילי ידי רבנא שמואל בן רבנא קלונימוס הזקן, זקני, אבי אב אמי" (ערכי תנאים ואמוראים, ערך 'רבי יצחק דבי רבי אמי', מהדורת הרב מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, עמ' תרטז; תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על הפניה זו), ו'זקני, אבי אב אמי' מתייחס לר' קלונימוס הזקן.

11 מקורות אלו הובאו ונידונו בספרי 'מנהג עבות: תולדות מנהג ריבוי הדסים במצות לולב: מקורותיו, התפתחותו וגלגוליו' (בעריכה סופית).

12 המנהג הפשוט באשכנז היה לאפות את שלוש המצות של ליל הסדר בערב פסח אחרי חצות היום, ראה: י"מ תא"ש, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 248-237; גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 213-219.

13 ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, סדר ד' מינים, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 68. הקיצור 'זכו' במקור. על זהות מחבר הספר וזמנו, ראה ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ו, עמ' 228-229 הערה 41: "ספר מנהגים אחר שיוחס בטעות לבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג הוא 'ספר מנהגים דבי מהר"ם'. ספר מנהגים זה מאוחר לזמנו של מהר"ם בכמה דורות, והוא ציטט מתורתו של מהר"ם רק מתוך כתבי תלמידיו". וראה גם: י"א זימר, 'מנהג מתנת יד ברגלים', ירושתנו, ספר שלישי (תשס"ט), עמ' קמז.

14 ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות ערב פסח, סי' ג, עמ' מח-מט.

ה שימוש המשיני בערכות הלולב וההושענות למנהג איטליה הקדום

ואפשר שהם השליכוים לאשפה, אך בני איטליה נהגו בערבה של 'מצות ערבה' שני שימושים מקוריים.

בני איטליה הקפידו להותיר את ארבעת המינים בשלמותם עד שעת מנחה של יום הושענא רבה, אע"פ ששימושם הרגיל הסתיים כבר בבוקרו של יום (אחר תפילת השחר ואמירת ההלל וההושענות), וזאת משום "שאם יבוא מן הדרך איש שלא בדרך בלולב - שיברך"¹⁵. לא ידוע מה הם עשו בארבעת המינים לאחר מכן, אולם בנוגע לערכות של הושענא רבה היה בידם מנהג קדום:

ומנהג פשוט בידינו, **שקבלנו מאבותינו**: לאחר שגמרו מצוות הערבה ביום הושענא, כשיצאין מבית הכנסת, **כל אחד ואחד מוליך הערבה לביתו ומשימין אותה סמוך לראש מטתו**, לחבוב מצוה. ומנהג כשר הוא¹⁶.

הדברים מופיעים ב'ספר תניא' לר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענווים, בן למשפחה איטלקית שורשית ועתיקה שפעל באיטליה במאה השלוש-עשרה. 'ספר תניא' הוא עריכה מקוצרת של ספר 'שבלי הלקט' שחיבר בן דורו, ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מן הענווים, הגם שלא נודע אם ר' יחיאל עיבד את החיבור המקורי (שנדפס בשם 'שבלי הלקט השלם') או שעיבד את 'שבלי הלקט' הקצר (שנדפס לראשונה בויניציאה בשנת שו'), שהוא עצמו עיבוד של החיבור המקורי¹⁷. ולפי שהמובאה הנוכחית אינה מצויה באף אחת משתי העריכות האחרות, לא ב'שבלי הלקט' המקורי ולא ב'קצר', בהכרח שהיא נוספה בידי ר' יחיאל מן הענווים עצמו, ומכך ש'מנהג פשוט' קדום זה ('קבלנו מאבותינו') הוא איטלקי מקורי, ולא אשכנזי או צרפתי¹⁸, כפי שניתן היה

15 ר' משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, ספר התדיר, סדר התפילות והקריאות של ימי חג הסוכות, מהדורת הרב מ"י הכהן בלוי (בתוך: שיטת הקדמונים), ניויורק תשנב, עמ' רסט: "ואחר שברכו על הלולב ביום הושענא רבא, אין צריכין לברך עליו עוד באותה שנה; ואפילו לטלטל למחר, ביום שמיני עצרת, אסור. אך **מנהג, להצניעו עד שעת מנחה**, שאם יבוא מן הדרך איש שלא בדרך בלולב - שיברך".
'ספר התדיר' נכתב בסביבות השנים ה'קלג-קנ (1373-1390). ראה: הרב י' יודלוב, 'המחזור כמנהג בני רומא, שונצינו-קזאלמיורי רמ"ו (1485-1486)', ירושון, כד (תשעא), עמ' תתקי-תתקטו. וטעה י"מ תא-שמע (במאמרו 'ספר שבלי הלקט וכפיליו', כנסת מחקרים, ג [איטליה וביזנטיון], ירושלים תשסו, עמ' 73) המקדים את 'ספר התדיר' ביותר ממאה שנה וטוען שהוא נתחבר לפני 'ספר תניא'. וכבר העיר על כך יודלוב, שם, עמ' תתקטו הערה 67.

16 ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענווים, ספר תניא, סי' פו, ווארשא תרלט, דף צה ע"ב.

17 לכל העניין ראה: י"צ פיינשור, 'תניא רבתי', מסורות ונוסחאות בתלמוד: מחקרים, בעריכת ד' שפרבר, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 65-76; י"מ תא-שמע, 'ספר שבלי הלקט וכפיליו', כנסת מחקרים, ג (איטליה וביזנטיון), ירושלים תשסו, עמ' 70-73.

18 המנהג המדובר הובא בספרו של ר' יודא ליווא קירכום על מנהגי וורמייזא, שנערך סופית בשנים שפה-שצב: "מצאתי שההסידים הראשונים, כל אחד ואחד מוליך הערבה לביתו, ומשימין אותה סומך [!]. לראש מיטתו, לחיבוב מצוה. ומנהג כשר הוא, שלא לנהוג בהם בזיון, שאין לפסוע עליה" (מנהגות וורמייזא, עניין הושענא רבה, הגהה י, מהדורת הרב י"מ פלס, ירושלים תשמו, עמ' קפח; גם ההגהות שבספר יצאו מידי

לחשוד אילו, למשל, היה המנהג מובא ב'שבלי הלקט' המקורי שמחברו הושפע רבות מבית המדרש האשכנזי והצרפתי¹⁹.

מנהג איטלקי מקורי זה היה מוכר גם לעמנואל הרומי והוא רמזו ב'מחברות'יו המפורסמות. עמנואל הרומי (ה'כ-צ, 1260-1330), בן דורו של ר' יחיאל מן הענווים, היה פרשן מקרא, פילוסוף, משורר וסטיריקן ממשפחה איטלקית מקורית, מבני ה'לועזים'. אין פלא אפוא, שהוא הכיר את אותו 'מנהג פשוט' איטלקי, אלא שהוא רמזו בדרכו המליצית המיוחדת עד שאילולא ידיעת המנהג מ'ספר תניא' לא היה ניתן לעמוד על כוונתו הנכונה.

את המחברת העשרים ושתים ('ענה כסיל כאלות') הקדיש עמנואל לשאלות כסילים ופתיים ש'לא ידעו בין ימינם לשמאלם', אשר פנו אליו ב'שאלות' ו'קושיות' הבנויות, בדרך-כלל, על שיבושי פסוקים או טעויות הבנה גסות, והוא קיים בהם 'ענה כסיל כאלות' והשיב להם בסגנונם. ששים אנשים וששים 'קושיות' רושם עמנואל, וענייננו ב'שאלת' האדם הארבעים ושנים:

וַיֵּגֶשׁ הַשָּׁנִים וְאַרְבָּעִים וַיֹּאמֶר: חֲלִיתִי פָנֶיךָ לְהוֹדִיעֲנִי עַל אֲמַתְתּוֹ / פְּרוּשׁ אֲשֶׁר שָׁמַתִּי עֲרֶכָה בֵּיתוֹ. כִּי אֲנִי לֹא רִאִיתִי אִישׁ שֶׁיְהִי בֵּיתוֹ מְעֲרָכָה / מְמַזְכֵּר שְׁמִשׁ וּמְעֲרָכָה!
וְאַעֲן וְאֹמַר: זֶה הַפֶּסוּק פֶּרְשׁוֹ רָבָה / שֶׁהוּא אָמַר עַל יוֹם הוֹשַׁעְנָא רָבָה²⁰.

המחבר, ראה שם, מבוא, עמ' 32). ולפי שידענו כי המחבר עשה שימוש ב'ספר תניא' ושילב ממנו קטעים בספרו (ראה שם, מבוא, עמ' 30 והערה 17), אין ספק שמשם הוא העתיק את כל העניין ואין כאן אפוא עדות על המנהג באשכנז של זמנו, דבר שגם נשלל מהודעתו שמדובר במנהגם של 'החסידים הראשונים'! ר' יודא ליווא קירכום החל באיסוף החומרים לספרו כבר בשנת שמ (1580), ואת עריכתו הסופית התחיל בשנת שפה (1625) ועסק בו עד סמוך לפטירתו בשנת שצב (1632), ראה: מנהגות וורמייזא, מבוא, עמ' 28, 32.

את המנהג האיטלקי הביא גם – וכאן במפורש בשם 'ספר תניא' – ר' אליהו שפירא (תכ-תעב, 1712-1660), אליה רבה, ס' תרסד, ס"ק יג (לפי דפוס ראשון: זולצבך תקיז): "ובספר תניא כתב: מנהג פשוט בידינו שקבלנו] מאבותינו, לאחר שנגמרו מצות הערבה, כשיוצאים מבית הכנסת, כל אחד מוליך הערבה לביתו ומשימין אותו סמוך לראש מיטתו, לחיבוב מצוה. עד כאן".

19 ראה: ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט: החלק השני, מהדורת הרב ש' חסידה, ירושלים תשמח, מבוא, עמ' 20 ואילך.

20 מחברות עמנואל, המחברת העשרים ושתים, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשיז, עמ' 408, שו' 265-267. ואל יחסדני שומע על שימושי ב'מחברות עמנואל', שנאסר לקריאה לפסיקת ר' יוסף קארו ב'שלחן ערוך' (או"ח, סי' שז, סעיף טז: "מליצות ומשלים של שיחת חולין ודברי חשק, כגון 'ספר עמנואל', וכן ספרי מלחמות, אסור לקרות בהם בשבת; ואף בחול אסור, משום מושב לצים") ולדעת חכמים נוספים (ראה: מ' כרמלייניברגר, ספר וסייף: חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל, ירושלים וניו-יורק תשכז, עמ' 43-40), כי כבר התירו פרושים את הדבר, שכמה מגדולי ישראל הביאו את ה'מחברות' וחלקם אף עודדו לקרוא בהן. ואציין, בסדר כרונולוגי, את המפורסמים שבהם: ר' אליהו ב"ר אשר הלוי אשכנזי (נתננה 'ר' אליהו בחור; רכט-שט, 1468-1549); ר' יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיאה; שנא-תטז, 1591-1655); ר' יאיר חיים בכרך (בעל שו"ת 'חוות יאיר'; שצח-תסב, 1638-1702); ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל; תסז-תקז, 1707-1747). ונתברר העניין היטב במאמר מיוחד (בכתובים), ושם הבאתי מראי מקומות

הפסוק "אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרֶבָה בֵּיתוֹ וּמִשְׁקָנֹתָיו מִלֶּחֶה" (איוב לט ה) מדבר בבהמות 'פרא' ו'ערווד', שלא בוייתו בידי האדם כבני מינם הקרובים (שור וחמור)²¹, והם משוטטים חופשיים ב'עֲרֶבָה' - חבל ארץ מישורי בעל אקלים יבש. ואולם השואל סבר שה'ערבה' שבפסוק הוא עץ ערבה, ולכן תמה: מעולם לא ראיתי איש שביתו יהיה עשוי מעצי ערבות. על 'שאלה' זו עונה עמנואל בשם 'מדרש רבה' דמיוני או בשם פרשן גדול²²: "זו הפסוק אָמור על יום הושענא רָבָה". כלומר: ביום הושענא רבה מתקיים 'אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרֶבָה בֵּיתוֹ', שביתו של אדם מתמלא בעצי הערבה ממצות היום. עד כאן הסברו ההלצי של עמנואל. ואולם, את 'מצות ערבה' קיימו בבית הכנסת ומה אפוא עשו הערבות בבית? אין זאת אלא, שעמנואל נתכוון למנהג המובא ב'ספר תניא', ש"כל אחד ואחד מוליך הערבה לביתו ומשימין אותה סמוך לראש מטתו", ואילו לא 'ספר תניא' שימר לנו את המנהג לא היינו יודעים את הכוונה האמתית של מליצת עמנואל²³.

מרהיטת לשון עמנואל הרומי נראה, לכאורה, שביום הושענא רבה בלבד נתקיים 'אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרֶבָה בֵּיתוֹ'. כלומר: רק בהושענא רבה הונחה ערבת ההושענא 'סמוך לראש מטתו', ולאחר שעבר היום - הוסרה משם הערבה. אמנם בגלגול מאוחר של מנהגנו, שכבר הושפע מתפיסות אחרות, נהגו להותיר את הערבות של הלולב יחד עם שני המינים האחרים (לולב והדסים) "על גבי פתח הבית שהוא ישן בו" עד ערב חג הפסח. כן כותב ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י (אזמיר; תקעד-תרסז, 1814-1907):

ולכן טוב להצניעם [את ההושענות] עד ערב פסח, כדי ליקח קצת מהם ולהשליך אל תוך שריפת החמץ ששורף בו ביום בבוקר, וקצת לתנור, באפיית המצות אחר חצות... ומנהגינו, ביום הושענא רבה, לאחר התפילה, ליקח הלולב כשהוא קשור עם הדס וערבה, ולהניחו על גבי פתח הבית שהוא ישן בו לשמירה, עד הפסח. ובערב פסח לוקחין אותו להשליכו, מחציתו בבוקר אל תוך שריפת החמץ, ומחציתו לתוך התנור שאופין בו

מדוייקים ומובאות נבחרות מאותם חכמים ומחכמים נוספים.

21 עי' איוב שם, פסוק ה ובמפרשים, ובמיוחד בפירוש מלבי"ם.

22 איני יודע אם ב'פרשן רָבָה' נתכוון עמנואל ל'מדרש רבה', דמיוני כמוכן, או שכוונתו ל'פרשן גדול', דמיוני אף הוא או שזה הוא עצמו! וייתכן ששימושו ב'פרשו רבה' ולא ב'דרשו רבה' מטה אל אפשרות הביאור השנייה. בין כך ובין כך ברור, שהוא נקט מילת 'רבה' משום החריזה.

23 פירושו של ד' ירדן, מהדיר ה'מחברות', ל'זו הפסוק אָמור על יום הושענא רָבָה' רחוק מן האמת. הוא מבאר: "שאו חובטים את הערבות וממלאים בהן את הבית" (ירדן, שם, ביאור לשו' 267). ביאור זה מבוסס על ההנחה המוטעית, שכבר בזמנו של עמנואל נהגו גם הנשים והטף לקיים 'מצות ערבה' בביתם (שכן הם לא השתתפו בתפילת הצבור בבית הכנסת) וממילא חביטת ערבותיהן 'ממלאים את הבית'. אך באמת, המנהג שכל אחד ואחד מבני הבית - כולל נשים וטף - קיימו את 'מצות ערבה', הוא מאוחר ביותר, והוא נזכר לראשונה כשלוש מאות שנה אחרי עמנואל הרומי, אצל ר' יוזפא שמש שתיעד בין השנים ה'תח-תלג (1648-1673) את מנהגי העיר וורמייזא וכתב: ש"עושה 'הושענה' מערבה לכל בני ביתו, לגדול וקטן, לזכר ולנקבה, לכל אחד ואחד בפני עצמן" (מנהגים דק"ק וורמייזא לר' יוזפא שמש, א, סי' קפא, מהדורת הרב ב"ש המבורגר ואחרים, ירושלים תשמח, עמ' ריג. לזמן כתיבת החיבור, ראה שם, מבוא, עמ' 27-29).

המצות של מצווה²⁴.

לפנינו התכה ועיבוד של כמה מנהגים: המנהג האיטלקי להניח את הערבה של הושענא רבה 'סמוך לראש מטתו' התגלגל לטורקיה והורחב להנחת כל אגד הלולב על פתח חדר השינה ('על גבי פתח הבית שהוא ישן בו'), ונוצקה בו משמעות של 'שמירה' (בעוד שהמנהג האיטלקי היה משום 'חבוב מצוה'), ואף שולבו בו מנהגו של ר' אלעזר ב"ר קלונימוס הזקן (לשרוף את החמץ בעצי הערבות) והמנהג המקביל לו (לאפות את המצות באש הערבות), ושוב בהרחבה המעבירה את ההוראה המקורית המדברת בערבות אל כל אגד הלולב. וכך נוצר המנהג ליטול את אגד הלולב 'ולהניחו על גבי פתח הבית שהוא ישן בו לשמירה' עד ערב פסח, ואז להשתמש בו לשריפת החמץ ולאפיית המצות.

הרעיון שאגד הלולב מסוגל לשמירה מבוסס, כמסתבר, על התפיסה החזו"לית: "שיירי מצוה מעכבין את הפורענות"²⁵, תפיסה שהצמיחה מנהגים רבים. אמנם מקורות קדומים יותר קבעו דווקא את הערבה של הושענא רבה כמסוגלת להציל מן הפורענות, ולא ייחסו סגולה זו לאף פריט מאגד הלולב (ואף לא לערבות שבו!). כן כתב ר' יצחק אבוהב (ספרד, אמצע המאה הארבע-עשרה): "וביום האחרון של חול המועד מחג הסוכות, נקרא יום הושענא רבה... ונוטלים בו ערבה חדשה, זכר למקדש... ושמעתי, שיש בה סגולת שמירה למתכוין בה בסכנת דרכים. והכל כפי כושר מעשיו וטוב כוונתו, והבוטח בה' בצל שדי יתלונן"²⁶. וכך במקורות נוספים ומאוחרים יותר²⁷. ואם כי שמקצת אותם מקורות מאוחרים הדגישו את חובת נשיאת ערבת הושענא כדי לזכות בשמירה סגולית זו, בשמועת ר' יצחק אבוהב מפורש: "שיש סגולת שמירה למתכוין בה בסכנת דרכים", היינו, למי שמתכוון בלבו למקומה של הערבה, ומספיק אפוא לקבוע לה מקום בביתו ובשעת הסכנה להיזכר היכן הניחה, בלא לשאתה עמו בדרכים. וכך אכן הובא בהלכות ומנהגי תפילה מבית מדרשם של הראשונים באשכנז, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 675 (מתכ"י: F16670), דף א12-ב:

מה שזורקים הושענא ביום הושענא רב'ה, שמעתי בשם רי"ח ז"ל: מי שקובע מקום הושענא, אם טעה ביער ונזכר על ההושענא שלו, ויודע אנה הניחה, מיד ימצא הדרך²⁸.

24 יפה ללב, ב, או"ח, סי' תרסד, סעיף טו, אומיר תרלו, דף עו ע"א-ע"ב.

25 סוכה לח רע"א, לפי הבנת רב נטרונאי גאון, ראה: תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, סי' צ, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשעא, עמ' 206. דברי רב נטרונאי גאון הובאו בהרבה ראשונים וגם בטור, או"ח, סי' רצט, ולענייננו חשובים במיוחד דברי הב"ח, שם, סוף אות א.

26 מנורת המאור, נר שלישי, כלל ד, חלק ו, פרק שביעי [קנב], מהדורת י' פריס-חורב, ירושלים תשכא, עמ' 327-328.

27 ראה: מנהגי מהרי"צ הלוי: מנהגיו והליכותיו בקודש של [...] רבי יוסף צבי הלוי דינר [...] על סדר המועדים, נסדר ע"י זאב דינר, בני ברק תשעו, עמ' שנט הערה יט, ובכל המובא שם.

28 לקטע זה הפנני פרופ' שמחה עמנואל ותודתי נתונה לו.

כתב־היד הוא בכתביה אשכנזית מהמאה השש־עשרה, ואם נכון ייחוס הסגולה לר' יהודה החסיד - ואין כל סיבה לפקפק בכך²⁹ - הרי שהוא המקור הקדום ביותר לסגולה זו, וממנו אנו גם למדים, שרבים מבני אשכנז נהגו להשליך את ההושענא לאחר קיום מצוותה - "מה שזורקים הושענא ביום הושענא רבה", דבר הידוע לנו ממקורות התקופה³⁰, ובהקשר לנוהג זה יצא ר' יהודה החסיד להמליץ שלא להשליכה אלא לקבוע לה מקום, הנהגה יפה הנושאת בכנפיה רווח עתידי - לשמש כהצלה לטועה בדרכו.

ומעתה אפשר, שהמלצת ר' יהודה החסיד לקבוע מקום לערבת ההושענות נעוצה במנהג האיטלקי, להניח ערבה זו 'סמוך לראש מטתו', היינו, לקבוע לה מקום מיוחד. כי אע"פ שמנהג זה מופיע לראשונה רק באיטליה של המאה השלוש־עשרה (ספר תניא' ו'מחברות עמנואל'), אפשר בהחלט שהוא קדום יותר, וכבר הכירו ר' יהודה החסיד, אם דרך קשרי אשכנז-איטליה של ימיו ואם מפני מוצאם האיטלקי של אבות אבותיו³¹. ואמנם, אם אכן הוראת ר' יהודה החסיד

בקטלוג מתכ"י נרשם, שבדפים 1א-77 מצוי פירוש לתפילות ויוצרות של ראש השנה. אבל באמת עד דף 12 במחזיק כתב־היד הלכות ומנהגי תפילה שמבדיקה חלקית נראה שמוצאן מהראשונים באשכנז ובמיוחד מבית מדרשם של חסידים אשכנז, שכן הובאו שם (בסתם) לא מעט קטעים מ'ספר רוקח', ואף נזכר שם ר' משה תקן (דף 12א).

29 למרות העובדה, שבכל הנוגע לסגולות וכיוצא בהן שכיח מאוד בכתבי־יד ובדפוסים ייחוסים פורחים באויר, ובמיוחד זכה ר' יהודה החסיד - ואישים נוספים (רמב"ם, רמב"ן, ר' אברהם אבן־עזרא ועוד) - למקום של כבוד ונתלו בו דברים שמעולם לא אמר, יש להתייחס בחשדנות רבה לאותם ייחוסים רק כשהם מופיעים בחיבורים שנתייחדו לענייני סגולות, מאגיה וכיוצא באלו, שכותבי ומאספי אותם חיבורים חשודים להשביח את מקמם ולהתלות באילן גדול (עי' פסחים קיב סע"א). אך אין כל סיבה לפקפק בייחוס שנרשם על מימרה סגולתית המופיעה בחיבור הלכתי, כמו במקרה שלפנינו.

30 כן כותב ר' יצחק ב"ר משה אור זרוע מווינא: "ואנו נוהגין בהושענא רבה, שאנו זורקין הושענות בבית הכנסת, ואין בכך כלום, דלא עדיף משופר ולולב שהן נזרקין... ובספר 'בשר על גבי גחלים' כתוב: אין מעבירין על המצות, כיון דמחית קמיה ספר תורה או מזוזה או הושענא, אסור למפסע עליהן, דלא לקיל במצות. [עד כאן מספר 'בשר על גבי גחלים']. וכמדומה אני, דהיינו הושענא שבלולב, דאע"ג שהיא נזרקת, אפילו הכי אין לפסוע עליה" (אור זרוע, ב, הלכות בית הכנסת ודברי קדושה, ריש סי' שפו, מהדורת הרב י' פרבשטיין ואחרים [מהדורת מכון ירושלים] ירושלים תשע, עמ' תמו. הנוסף במוסגר ממני). היינו, לאחר שסיימו לקיים בהן את מצוותן, הם השליכו בבית הכנסת גם את ה'הושענות' של הושענא רבה וגם את הערכות של הלולב ('הושענא שבלולב'), ומשם כמסתבר הן הגיעו לאשפה.

31 קשרי אשכנז-איטליה בתקופת הראשונים, כולל בדורו של ר' יהודה החסיד, נידונו הרבה בספרות המחקר. ראה, למשל: י"מ תא־שמע, 'רבי ישעיה די טראני וקשריו עם ביוזנטיון וארץ ישראל', כנסת מחקרים, ג, עמ' 10-11; הנ"ל, 'ספר שבלי הלקט וכפיליו', שם, עמ' 63-75; הנ"ל, 'ספר הלכות איטלקי קדמון לרב יחיאל ב"ר יקותיאל', שם, עמ' 77-78; הנ"ל, 'הקשרים התרבותיים בין יהודי ביוזנטיון לאשכנז', שם, עמ' 177-187; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 70 ואילך; ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט: החלק השני, מבוא, עמ' 12 ואילך. על מוצאה האיטלקי של משפחת קלונימוס, עמה נמנה ר' יהודה החסיד, ראה: א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה: בירורים לראשיתו של הישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים', ציון, מ (תשלח), עמ' 154-185; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת

מבוססת על המנהג האיטלקי, נמצא שהם נהגו להשאיר את הערבות סמוך לראש מיטתם במשך כל ימות השנה, ולא כפי שהנחתי למעלה³², שהם סילקו את הערבות מיד לאחר הושענא רבה.

(ג) מלחמת ערבות

אך לא כל בני איטליה נהגו להוליך את הערבות לביתם ולהניחם סמוך לראש מיטתם, שיש מהם ש'נהגו' להותירם בידי הנערים כדי שישתעשעו ו'לחמו' בהן זה כנגד חבריו. גם 'מנהג' זה מוסר עמנואל הרומי, ב'מחברת' אחרת שבה כתב צרור שאלות שנשאל והוצרך לענות עליהן. באחת השאלות הוא נשאל: מה מיוחד 'ביום האחד ועשרים' של חודש תשרי, יום הושענא רבה. ועל כך הוא עונה: 'ערכה לו לחם לנערים'. כלומר: הנערים משחקים דרך מלחמה בערבות החבוטות (ו'לחם' הוא מלשון 'מלחמה')³³.

אולם נראה, ש'מנהגם' של אותם נערים אינו אלא פיתוח מנהג ארצישראלי עתיק יומין, המוכר כבר מימי התנאים. במשנה מתואר, שאחרי קיום 'מצות ערבה' בהושענא רבה, היו 'התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן' (משנת סוכה, ד ז), כלומר: "התינוקות משחקין באתרוגיהן ולולביהן"³⁴, או ש'הגדולים שומטין את לולבי הקטנים מידם ואוכלין אתרוגיהן של תינוקות... שכן נהגו מחמת שמחה'³⁵, היינו, שהגדולים הפקיעו בכוח מידי הקטנים את לולביהם ואתרוגיהם. ושמא פירוש 'שומטין' הוא 'חוטפין', 'גוזלין', והתינוקות הם שחטפו ונטלו את

הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית ומתוקנת, ירושלים תשס"א, עמ' 29-44. וכבר בשלשלת היחס המפורסמת, שהובאה בשו"ת מהרש"ל, סי' כט, נמנה ר' יהודה החסיד על משפחת קלונימוס זו. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על ההפניה האחרונה.

32 לעיל, ליד הערה 23.

33 מחברות עמנואל, המחברת הששית, עמ' 108, שו" 64 ובביאור שם. לשון עמנואל הוא מאיוב כד ה.

34 ספר והזהיר, ב, פרשת בחוקתי, מהדורת י"מ פריימן, ווארשא תרמ, דף קל ע"א. ושם הבין ש'שומטין' מובנו: חוטפים; עי' להלן, הערה 36. והשווה תוספות, סוכה מה ע"א, ד"ה 'מיד תינוקות': "לאלתר התינוקות שומטין לולבי עצמן מתוך הערבה, לפי שהלולב ארוך, ושחקין בו, ואתרוגיהן היו אוכלין". כיוצא בכך כותב ר' ישעיה ב"ר מאלי דייטראני (רי"ד; ד'תתקכ"ה/תתקל-ה"י, 1165/1170-1250): "היו התינוקות שומטין לולביהן מ'הושענא' שלהן, ומשליכין ההדס והערבה, ועושין צרכיהן מן הלולבין ואוכלין האתרוגין, שכבר עברה מצוותו" (פסקי הרי"ד לרבנו ישעיה דטראני הזקן ז"ל, ב [עירובין-סוכה], סוכה מה ע"ב, מהדורת הרב א"י וורטהיימר ואחרים, ירושלים תשכו, עמ' תקנ-תקנא).

'ספר והזהיר' וזה עם 'מדרש השכם' והוא, ככל הנראה, נכתב בארץ ישראל במאה השביעית. ראה: י"ל צונץ, המזכיר, VIII (1865), עמ' 20-26; ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, א, ניויורק תשו, עמ' 127-130; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה: הרצאות ושיעורים, בעריכת מ' מרגליות, ירושלים תשטו, עמ' קסא-קסג; אנ"צ רות, 'קטע ממדרש והזהיר', תלפיות, ז (תשיח), עמ' 89-98. אך לדעת נ' דנציג (מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות, ניויורק וירושלים תשנט, עמ' 64-65 הערה 128) יש לשקול שהספר חובר באיטליה או בביזנטיון.

35 רש"י, סוכה מה ע"א.

לולבי ואתרוגים הגדולים³⁶. בין כך ובין כך נקל לתאר את אשר התנהל בבית הכנסת בסיימה של תפילת הבוקר של הושענא רבה: כל אחד חטף את לולבו ואתרוגו של חברו, שכמובן היו מהם שניסו להתנגד, במעט או ברב, והתחוללה אפוא באותה שעה 'מלחמה' זוטא, והכל, כמסתבר, מתוך אווירה חיובית וחגיגית ('מחמת שמחה').

'מלחמת אתרוגים ולולבים' זו ביומו האחרון של חג הסוכות, נתקיימה ככל הנראה גם באיטליה של המאה העשירית, כפי שמוכיח עיבודו של בעל 'ספר יוסיפון' לסיפור רגימת המלך אלכסנדריוני באתרוגים. את דבר המעשה כתב יוסף בן מתתיהו ('יוספוס פלביוס'; 100-38 לספירה) בספרו 'קדמוניות היהודים' (שנכתב סביבות שנת 94):

ובני עמו של אלכסנדרוס עוררו מהומה נגדו, שכן התקוממה האומה עליו בשעה שנעשה חג, וכשעמד עלי־ד המזבח להקריב, **וזרקו בו אתרוגים, שכן חוק הוא אצל היהודים, שיהיו לכל אחד בחג הסוכות לולבים של תמרים ואתרוגים...** ונוסף על כך עלבו אותו (ואמרו), שנוולד כביכול משבויה ואינו ראוי למשרת הכבוד שלו ולהקריב. על כך נתכעס והרג מהם כששת אלפים איש...³⁷.

את ספרו 'קדמוניות היהודים', המסכם את תולדות עם ישראל מימי המקרא ועד חורבן בית שני, כתב יוסף בן מתתיהו לבני יוון ורומא, במטרה להציג להם את היהדות כ'ידידותית', ומשום כך הוסיף במובאה האחרונה את המשפט: "שכן חוק הוא אצל היהודים, שיהיו לכל אחד בחג הסוכות לולבים של תמרים ואתרוגים", בשביל להסביר לקוראי ספרו הנוכחים כיצד בכלל הגיעו האתרוגים לידי רוגמי המלך. אבל המחבר האנונימי שכתב את 'ספר יוסיפון' על יסוד הספר 'קדמוניות היהודים' וחיבורים נוספים³⁸, הסב את ה'חוק הוא אצל היהודים' המדבר במצות נטילת לולב, אל ה'מנהג' לשחוק ולהלחם זה עם זה באתרוגים ולולבים, והוא מתאר את האירוע באופן כזה:

ויהי בהיות חג הסוכות, ויעל המלך על המזבח כחק הכהנים, אז החלו הפרושים, המה החכמים, לשחוק באתרוגים ובמקלות־תמרים ולהכות איש את אחיו באתרוגים ובמקלות־תמרים בשמחה ובטוב לבב, כי חוק הוא ליהודים לשחוק בפרי עץ הדר ובתמר. אז אחד מן הפרושים מלאו לבו להשליך אתרוג ולהכות את המלך. ויקצפו גדודי המלך ויאמרו אל הפרושים: למה זה תחללו את המלך להשליך עליו את האתרוגים ואת המקל אשר לתמר? ויאמרו: אין זה חילול, כי חוק הוא לנו לעשות כן. ומרוב דברים באו לחרפות, ויחרפו את המלך ויאמרו: בן המחוללת, לא נאה לך כהונה, כי חללה היתה אמך. ויקצוף המלך מאד ותבער בו חמתו, ויט ימינו מעל המזבח, ויאמר: חרב. וישלפו חרבותם גדודי המלך וישליכו ארצה הרוגים ששת אלפים מן הפרושים בתוך חצר ההיכל³⁹.

36 ראה: ויק"ר, לו ב, מהדורת מ' מרגליות, עמ' תתנח, הערה לש' 1.

37 קדמוניות היהודים, ג, ספר יג, פסיקאות 373-374, תרגום ומהדורת א' שליט, ירושלים תשכג, עמ' 106.

38 ראה: ספר יוסיפון, ב (מבוא), מהדורת ד' פלוסר, ירושלים תשמא, עמ' 120-140.

כל הסיפור מיוסד על המתואר בספר 'קדמוניות היהודים' בצירוף מקור נוסף, פרט לעניין 'שחוק' האתרוגים והלולים וההכאה בהם איש לרעהו, שלא נודע מקורו ועל סמך מה שילבו המחבר בסיפור, כפי שכבר העיר מהדיר 'ספר יוסיפון': "תמוהה בכל זאת העובדה, שהמחבר מספר כי חוק הוא לפרושים להשליך בסוכות את האתרוגים ואת המקל אשר לתמר איש על אחיו, ואולי היה מנהג כזה קיים בסביבת המחבר"⁴⁰, ושילב המחבר את מנהגו בסיפור ההיסטורי. וכאן מציין המהדיר למקורות התנאים, הנזכרים למעלה, המדברים ב'משחקן' של התינוקות באתרוגים ולולים.

ואכן, אחרי ששמענו על מנהג 'מלחמת הערבות' שהתנהלה בימיו של עמנואל הרומי - בן איטליה! - ביומו השביעי של חג הסוכות, לא רחוק מלאשש את השערת מהדיר 'ספר יוסיפון', שמנהג 'מלחמת' האתרוגים ולולים עדיין נתקיים בזמנו ובמקומו של מחבר 'ספר יוסיפון', שפעל בדרום איטליה במאה העשירית⁴¹, והוא שילבו בעריכתו למעשה רגימת אלכסנדריוני, בהניחו שהדבר ארע ביומו השביעי של החג (דבר שאינו מפורש ב'קדמוניות היהודים', מקורו של 'ספר יוסיפון', הכותב רק שהמעשה היה בחג הסוכות), שכן מסתבר שכל זמן שלא נסתיימה מצוותן לא היו שוחקים באתרוגים ובלולים. אך שנים רבות לאחר מכן הוחלט להותיר את ארבעת המינים בכשרותם עד שעת מנחה של הושענא רבה⁴², ולא נותר בידי הנערים ה'נלחמים' אלא רק להשתעשע בערבות החבוטות של 'מצות ערבה', הוא-הוא המנהג שתיאר עמנואל הרומי!

ואולם מעשה רגימת המלך אלכסנדריוני באתרוגים עבר גלגול נוסף ועריכה חדשה, אשר לה זיקה הדוקה וישירה למנהג 'מלחמת' הערבות כתיאורו של עמנואל הרומי. כוונתי לנוסח המעשה

39 ספר יוסיפון, א (גוף הספר), פרק לג, מהדורת ד' פלוסר, ירושלים תשמא, עמ' 133. מעשה זה הביא ר' נתן ב"ר אברהם אב הישיבה (המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה), בפירושו למשנת סוכה: "כתב יוסף בן גוריון, בסיפורי בית שני, שהיה בזמן אלכסנדר, ממלכי בני חשמונאי, כהן גדול, עלה כחוק הכהנים לנסך על גבי המזבח, ורגמו אחד הפרושים באתרוגו, נענה אחד הצדוקים ואמר למלך: האם לא אמרתי לך שהפרושים מזלזלים בכבודך. ונתפתחו ביניהם דברים ומלחמה, עד שנהרגו באותו יום עם רב מיישראל, וזהו ענין הסכנה. והטעם, שהיו הפרושים מכים זה את זה בלולביהם, הוא לשמחה ולששון בלבד" (פירוש ששה סדרי משנה שפירש רבינו נתן אב הישיבה בארץ ישראל, סוכה פרק ד, תרגום ומהדורת הרב י' קאפח והרב מי"ל זק"ש, ירושלים תשסב [מהדורת צילום בכרך אחד מהוצאת ירושלים תשט"ו, עמ' 93]. ונוסחתו המשונה בענייננו אפשר שנובעת מהתרגום הערבי ל'ספר יוסיפון', ראה: ספר יוסף בן גוריון הערבי, א (מבוא ותרגום עברי), מהדורת ותרומם ש' סלע, ירושלים תשסט, מבוא, 29-30.

40 יוסיפון שם, ביאור לשו' 3, ד"ה 'לשחוק באתרוגים'.

41 לזמנו ומקומו של בעל 'ספר יוסיפון', ראה: ספר יוסיפון, ב (מבוא), עמ' 74-98.

42 עי' לעיל, ליד הערה 15 ובה. ונראה שעדותו של בעל 'ספר התדיר' על המנהג תקפה גם לזמנו של עמנואל הרומי, אע"פ שעמנואל קדם לו בכחמשים שנה.

כפי שהביאו ר' אברהם אבן־דאוד (הראב"ד הראשון; ספרד, ד'תתע-תתקמ, 1110-1180) ב'ספר הקבלה':

ומת המלך יוחנן ומלך תחתיו אלסכנדר בנו, והוא הנקרא ינאי מלכא. והיה שונא את החכמים. **והיה מנהג ישראל באותו זמן לשמוח ביום ערבה, והיו מכין זה את זה במורביות של ערבה.** ויום ערבה אחד עשו כן, והמלך אלסכנדר עמד על המזבח להקטיר, ורגמו אחד מן התלמידים באתרוג על מצחו. וירם ימינו מעל המזבח ויאמר 'חרב'. והרג בחכמים גם הוא מכה גדולה...⁴³.

ככל הנראה, 'ספר הקבלה' שאב את התיאור מ'ספר יוסיפון', שכן רק הוא מזכיר את שחוק ה'מלחמה' בשביעי של חג. אולם בעוד של'ספר יוסיפון', 'כלי המלחמה' היו **האתרוגים והלולים**, היינו פריטים מאגד **הלולב**, הרי שלמתואר ב'ספר הקבלה', **הערבות** בלבד שימשו לצורך זה, ובהן בלבד היכו זה את זה, והם כנראה ערבות **ההושענות** ולא ערבות הלולב⁴⁴, ונמצא אפוא שתיאור מעשה רגימת אלסכנדר־ינאי ב'ספר הקבלה' תואם במדויק למנהג ה'מלחמה' שרשם עמנואל הרומי!

אמנם איני יודע כיצד ארע שר' אברהם אבן־דאוד, בן **ספרד**, ירמוז למנהג הידוע לנו מאיטליה בלבד, ושערי השערות לא ננעלו. ניתן לומר, שגם בספרד אחזו במנהג 'מלחמת הערבות' בשביעי של סוכות, ור' אברהם אבן־דאוד עיבד את המעשה מ'ספר יוסיפון' על־פי מנהג מקומו⁴⁵. אפשר גם לשער, שר' אברהם אבן־דאוד לא נטל את המעשה ישירות מ'ספר יוסיפון' אלא ממתוך איטלקי לא נודע, שהוא, המקור המתווך, עיבד את המעשה לפי המנהג האיטלקי המאוחר יותר. וכך ניתן להפליג בהשערות נוספות, שאין בהן כל חפץ כל זמן שאין כל אסמכתא לאחת מהן.

...

בהקשר למנהגם של נערי איטליה, 'להלחם' זה בזה עם ההושענות, ראוי להציף מעשה שובבות אחר שנעשה באותן ערבות, שהיה מקובל בכמה קהילות **אשכנזיות** בתקופה מאוחרת יותר. כן כותב ר' יעקב מולין, מהרי"ל (ה'קכ-קפז, 1360-1427): "ומנהג הוא שהנערים מכבין את הנרות

43 ספר הקבלה לר' אברהם אבן־דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכז, עמ' 14.

44 כן נראה משימושו בביטוי 'מורביות של ערבה', הנאמר במקורו על 'מצות ערבה' של היום השביעי של סוכות. ראה: משנת סוכה, ד ה.

45 עיבוד המעשה שב'ספר יוסיפון' והסבתו ממלחמת אתרוגים ולולים למלחמת ערבות ההושענות, אפשרי במיוחד אם נניח שלפני המעבד עמד 'ספר יוסיפון' בנוסחו הערבי, שאינו מזכיר במפורש את ההכאה בלולים ובאתרוגים, אלא רק (בתרגום לעברית): "ואנשים החלו להשתעשע, ומנהגם נמשך לפי מנהגם ומסורתם. ואחד מהם זרק את אתרוגו ופגע במלך..." (ספר יוסף בן גוריון הערבי, א, עמ' 179; וראה שם, מבוא, 29-30). ולר' אברהם אבן־דאוד, ששלט בשפת ערב, היתה האפשרות להכיר את התרגום הערבי ל'ספר יוסיפון', הגם שאין כל תימוכין לכך.

עם הערבה שנטלו להושענות, למען הרבות שמחה⁴⁶. בני אשכנז נהגו ביום הושענא רבה, להדליק נרות רבים בבית הכנסת - מנהג עתיק ששורשיו נטועים בארץ ישראל הקדומה⁴⁷ - והם דלקו במשך כל תפילת הבוקר וכובו בסיומה. באו הנערים ו'התנדבו' לכבות את אותם נרות, אך לא בדרך הכיבוי הרגילה, אלא באמצעות ערבות ההושענות, שנפנוף חזק עמהן בסמיכות לנרות, ואפשר גם כמה חבטות, עשו את המלאכה.

מנהג משובה זה, לכבות את הנרות על ידי ההושענות, נזכר גם בספר המנהגים לר' שמואל מאולמא, שנכתב בשנת ה'רט (1449) בצפון איטליה (שבאותו זמן כבר נתיישבה באשכנזים ומזוהה עם מנהג אשכנז): "ונוהגים הנערים לכבות הנרות בהושענות שעשו בו ביום, והוא דרך שמחה"⁴⁸. ובכתב יד אחר של הספר נתנסח המנהג: "ונוהגים בקצת מקומות שהנערים מכבין את הנירות בהושענות ומשברין אותם, על דרך שמחה"⁴⁹. אך כתב יד אחרים הסבו את המנהג ללולים: "ונוהגים הנערים לכבות הנירות בלוליהם משום שמחה"⁵⁰. והתיאור האחרון מופיע גם בסידור כת"י כמנהג אשכנז, שהועתק בשנים ה'רי-ריג (1450-1453), בהוראות הסופר לסיום סדר הושענא רבה: "קדיש שלם, אין כאלהינו, קדיש יתום, עלינו לשבח". ומנהג אשכנז, שהנערים מכבין הנירות בלוליהם⁵¹. וכנראה היו בכך הבדלי מנהגים - עד כמה שניתן לכנות מעשה שובבות זה בשם 'מנהג' - והכל בשביל להרבות שמחה⁵².

46 ספר מהרי"ל: מנהגים, סדר תפלות חג הסוכות, סי' ו, עמ' שפג, שינויי נוסחאות, הערה יא. תוספת זו מופיעה רק בכתב יד אחד.

על הקשר בין הנרות שהדליקו בהושענא רבה לערבות ההושענות, השווה גם את המנהג האשכנזי לאגוד את ההושענות בליל הושענא רבה לאור אותם נרות שלמחרת - ביום הושענא רבה - יחזרו וידליקו את הנותר מהם בבית הכנסת. ראה על כך: הרב י' גולדהבר, מנהגי הקהילות: מנהגי שבע הקהילות בחבל בורגלנד-אוסטריה ובראשם מנהגי ק"ק מטרסדורף, ב, ירושלים תשס"ה, עמ' קלד, סעיף ז הערה 2.

47 ראה על כך מאמרי 'על קדמות מנהג ריבוי הנרות בהושענא רבה' (בכתובים). ולעת עתה ראה: הרב גולדהבר, מנהגי הקהילות, ב, עמ' קלה.

48 ספר מנהגים לר' שמואל מאולמא, כת"י פריס, ספריית כ"ח H 140 A (מתכ"י: F3209); הובא אצל: י' זימר, 'ספר מנהגים דבי מהרי"ל: סקירה ראשונית', עלי ספר, יד (תשמז), עמ' 83. על מחבר הספר, ר' שמואל מאולמא, זמנו ומקומו, ראה שם, עמ' 73-76.

49 ספר המנהגים הנזכר, כת"י ניו יורק, מכון ליאו בק 7 (מתכ"י: F40450).

50 כך בכת"י רבים של ספר המנהגים הנזכר: לונדון, ספריית בית הדין ובית המדרש Ms. 28; לונדון, אוסף מונטיפיורי Ms. 149 (מתכ"י: F5150); ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4460 (מתכ"י: F25362); ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1084 (מתכ"י: F43200). כל שינויי הנוסחאות שהבאתי כאן מסרם לי הרב זאב יצחק הלוי דינר, העוסק בהדרת הספר. טוב עין הוא יבורך, ויזכה להשלים במהרה את מלאכתו.

51 כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 2895 (מתכ"י: F13788), דף 231א. המובאה שבפנים נחתמת במילים: 'מזל טוב', וכנראה שהביטוי משמש כאן בהוראה של 'סליק', שכאן מסתיים עניין ההושענות.

52 ריבוי ה'שמחה' ביום הושענא רבה עולה, בתקופת האחרונים, אצל ר' מרדכי יפה (רצ-שעב, 1530-1612), בעל ה'לבושים' (המוסגר ממני): "ואחר שהקיפו עמה [=עם הערבה] וגמרו ההושענות, נוהגין לחבט

אותה על הקרקע או על הכלי פעמים או שלש. וכל המנהגים הללו שעושים בחג הם משום שמחה, דכתיב (דברים טז יד): 'ושמחת בחגך', כמו שעשו בו שמחת בית השואבה, כמוזכר בגמרא. לומר, שלא נהיה כפויי טובה, ונשבח ונשמח לפניו יתברך על ריבוי שפעת הטובה שהשפיע לנו, שבירך את השנה שעברה בתבואת הארץ ובפירות הארץ ובפירות האילן, וכן נתפלל לפניו, שיהיה כן לשנה הבאה או יותר טוב ממנו" (לבוש החור, או"ח, סי' תרסד, סעיף ג; על-פי דפוס ראשון: לובלין שג).

והשווה דברי ר' אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי (ה'דנ-שטו, 1490-1555), מגדולי רבני קנדיאה, ש'מנהג' ה'מלחמה' באתרוגים המתואר ב'ספר יוסיפון' שורשו בחובת שמחת החג בבית המקדש! וזה לשונו: "ובזמן [ההוא], אנשי ירושלים היו מביאים אתרוגיהם ביום טוב אחרון של חג, והיו שמחים לרוב. והיו מתקנים קתדראות לנשים בפני עצמן ולאנשים בפני עצמן, ודרך עונג ושמחה היו משליכים אתרוגיהם זה על זה, וכמו שכתוב (ויקרא כג מ): 'ושמחתם לפני יי אלהיכם שבעת ימים'..." (מאה שערים לרבינו אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי, שער עז, מהדורת הרב א' שושנה, ירושלים תשסא, עמ' שנו-שנו). ואין ספק שעמד לפניו המסופר ב'ספר יוסיפון', שכן בהגהה על אתר, בנוגע לדבריו "היו משליכים אתרוגיהם", הוא מוסיף לציין: "כההיא עובדא דמייתי בספר בן גוריון, שהשליכו אתרוג הפרושים על ינאי המלך..." (שם, עמ' שנו, הגהות המחבר).